

# HOBA ICTOPIA

УДК (UDC) [94+355] (477) «16»

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2024.2\(46\).703](https://doi.org/10.33782/eminak2024.2(46).703)

## SOLDIERS FOR SALE. RECRUITMENT OF FOREIGN MERCENARIES INTO COSSACK HETMANATE IN THE 1650-70s

*Oleksii Sokyрко*

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

e-mail: [sag@univ.kiev.ua](mailto:sag@univ.kiev.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3841-9782>

### ABSTRACT

*The purpose of the paper* is to study the prerequisites and the process of the involvement of foreign mercenaries in the armed forces of the Cossack Hetmanate, the strategy and practical experience of their recruitment, and their role and significance in the processes of the regular army formation.

*The scientific novelty.* For the first time, source reports on the recruitment and service of foreign soldiers in the Cossack Hetmanate army in the middle – the third quarter of the 17<sup>th</sup> century are cataloged. The regions of their origin, means and forms of enlistment, forms of payment, role in military conflicts, and organizational formation of the regular troops of the Cossack Hetmanate are determined.

*Conclusions.* The prerequisite for the emergence of mercenaries in the armed forces of the Cossack Hetmanate was the need to create a regular army that would compensate for the shortcomings of the Cossack militia. The main form of manning of regular armies in early modern Europe was individual and group recruitment of professional foreign soldiers, who were maintained at the expense of the state budget. The first mercenary units appeared in the hetman's army in 1648-1649. They recruited Tatar cavalry units for money, thanks to which B. Khmelnytskyi had managed to achieve significant operational and tactical successes in the confrontation with the Polish-Lithuanian Commonwealth. In parallel, attempts were made to recruit or acquire the so-called 'German' units from the Crown Army, armed and trained according to the canons of West European tactical standards, over to their side. The development of a regular army based on recruited contingents was continued during the hetmanship of I. Vyhovskyi, who increased the number of those troops and recorded their existence as an integral part of the hetman's army in the Treaty of Hadiach of 1658.

Maintaining and expanding a regular army required significant financial expenditures and stable access to mercenary markets. In the context of the rivalry of East European states for military leadership, it was difficult for the Cossack Hetmanate to compete with them for access to external human resources. That led to the gradual abandonment of the 'German' model of organization and reorientation to cheaper and more accessible units of Balkan and Danubian mercenaries. With the disintegration of the Cossack Hetmanate into two sovereign hetmanates, the rivalry between the left- and right-bank hetmans further aggravated and complicated the struggle for control over the flow of military migrants. At the end of the 17<sup>th</sup> century that led to the curtailment of the practice of recruiting foreigners and a reorientation to internal resources for the reinforcement of mercenary troops – landless Cossacks, Cossack 'ochotnyky' (volunteers), and Zaporozhian Cossacks.

**Keywords:** Cossack Hetmanate, armed forces, mercenaries, Vlachs, Serbs, Germans

## ЖОВНІРИ НА ПРОДАЖ. ВЕРБУНОК ІНОЗЕМНИХ НАЙМАНЦІВ У КОЗАЦЬКОМУ ГЕТЬМАНАТІ У 50-70-Х РР. 17 СТ.

*Олексій Сокирко*

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

e-mail: sag@univ.kiev.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3841-9782>

### АНОТАЦІЯ

**Мета статті.** Дослідити передумови та перебіг залучення іноземних найманців до збройних сил Козацького гетьманату, стратегії та практики їх вербування, роль і значення у процесах формування постійної армії.

**Наукова новизна.** Вперше каталогізовано джерельні повідомлення про найм і службу іноземних вояків у гетьманській армії в середині – третій чверті 17 ст. Встановлено регіони їх походження, засоби та форми залучення на службу, форми оплати та роль у воєнних конфліктах, організаційному становленні постійних військ Гетьманщини.

**Висновки.** Передумови появи найманців у збройних силах Гетьманщини полягали у необхідності створення постійного війська, котре б компенсувало недоліки козацького ополчення. Головною формою комплектування постійних армій в Європі раннього Нового часу був індивідуальний і груповий найм професійних вояків-іноземців, котрі утримувалися за рахунок державного бюджету. Перші наймані формування з'явилися в гетьманській армії у 1648-1649 рр. Ними були завербовані за гроші відділи татарської кінноти завдяки яким Б. Хмельницькому вдалося досягнути значних оперативнотактичних успіхів у протистоянні з Річчю Посполитою. Паралельно робилися спроби навербувати або переманити на свій бік так звані «німецькі» відділи з коронного війська, озброєні та навчені за канонами західноєвропейських тактичних стандартів. Розбудову постійної армії на основі найманих контингентів було продовжено за гетьманування І. Виговського, котрий збільшив кількість цих військ і зафіксував їх існування як складової частини гетьманської армії у Гадяцькому трактаті 1658 р.

Утримання та збільшення постійної армії вимагало значних фінансових витрат і стабільного доступу до ринків найманців. В умовах суперництва східноєвропейських держав за мілітарне лідерство Гетьманщині було важко конкурувати з ними за доступ до зовнішніх людських ресурсів. Це призвело до поступової відмови від «німецької» моделі організації та переорієнтування на більш дешеві й доступні формування балканських і придунайських найманців. Із розпадом Гетьманщини на два суверенних гетьманати суперництво між ліво- та правобережними гетьманами ще більше загострює й ускладнює боротьбу за контроль над потоками військових мігрантів. Наприкінці 17 ст. це призвело до згорання практики залучення іноземців і переорієнтування на внутрішні ресурси поповнення найманих військ – безземельних козаків, покозачених «охотників» і запорозців.

**Ключові слова:** Гетьманщина, збройні сили, найманці, волохи, серби, німці

### Вступ

Козацька революція середини 17 ст. розв'язала тривале військове протистояння між Річчю Посполитою та Військом Запорозьким в яке у наступні десятиліття поступово були втягнені всі найбільші держави Східної Європи. Якщо попервах військовий потенціал Козацького Гетьманату був на підйомі, свідченням

чого стала низка переконливих перемог у кампаніях 1648-1649 рр., то по мірі затягування війни ставало очевидним, що ситуація змінюватиметься не на користь повстанців.

Окрім об'єктивних труднощів, які принесла війна, оприявнилися й системні вади військової організації гетьманату. Повстанське військо, котре стало головною військовою силою революції, було дуже неоднорідним за своїм складом і бойовими якостями. Його найкращу частину становили шість старих реєстрових полків і відділи запорожців, що мали сталу організацію, добре озброєння та бойовий досвід, здобутий у війнах і повстаннях першої половини 17 ст. Іншою проблемою стали зміни всередині військово-політичної та соціальної організації реєстрового козацтва, котре почало трансформуватися з найманської корпорації, якою воно було в Речі Посполитій, у привілейований лицарський стан. Реєстрові козацькі полки відтепер стали ополченням землевласників, організованим за територіальним принципом. Внаслідок цього сповільнилися процеси мобілізації війська, а тривалість його перебування на війні корелювалася з циклом сільськогосподарських робіт. Відтак така армія не могла воювати довго та ще й у значному відриві від своїх домівок. Крім того, рівень озброєння, екіпірування та забезпечення козаків напряду залежав від їх майнового стану і без контролю та допомоги з боку держави поступово занепадав<sup>1</sup>.

Всі ці проблеми, котрі відчутним чином почали впливати на хід війни, починаючи з 50-х рр. 17 ст. були цілком очевидні для Богдана Хмельницького. Пошук оптимальної моделі військового устрою Гетьманщини поставив питання про створення постійної армії, що збалансувала б недоліки станового козацького ополчення. Її формування розпочалося за гетьманування Хмельницького, а за правління Івана Виговського існування постійної армії, фінансованої за рахунок державної скарбниці, вперше було закріплено на інституційному рівні Гадяцьким трактатом 1658 р. Поступово ці війська, що збільшилися кількісно, стали головною опорою гетьманів не тільки у війнах за збереження суверенітету козацької держави, але й дієвим засобом боротьби за владу періоду Руїни. Головним способом поповнення й утримання постійних військ був вербунок особисто вільних людей для яких воєнна служба була головним фахом і засобом для існування – найманців. У Гетьманщині найманці («жовніри», «затяжні люди», «люди грошові») мали власну організацію з поділом на піхотні та кінні полки й були чітко відділені від козацьких формувань, отримуючи одяг, озброєння, боєприпаси, провіант і грошове жалування від держави. Полковники та старшини найманих полків призначалися і підпорядковувалися особисто гетьманам, що, таким чином, обмежувало політичні амбіції та військовою монополію козацької верхівки в руках якої залишався контроль над козацьким військом<sup>2</sup>.

Звісно, утримання боєздатної постійної армії вимагало значних фінансових і матеріальних витрат, а відтак і пошуку відповідних засобів. З іншого боку, не менш

---

<sup>1</sup> Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. VII. Військо // Крип'якевич І. Українська козацька держава і її творець Богдан Хмельницький / Упор. І. Сварник. Львів: Априорі, 2021. С. 102-115; Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. Київ: Аграрна наука, 1996. 254 с.; Сокирко О. Військова організація та воєнне мистецтво українського козацтва // Історія українського козацтва: нариси у 2 т. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. С. 485-497.

<sup>2</sup> Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр. Київ: Темпора, 2006. С. 52-76.

складною задачею виявився пошук людських ресурсів для її поповнення. Оскільки використання найманців в європейських арміях вже мало стало традицією, а чисельність армій протягом другої половини 16 – 17 ст. неухильно збільшувалася, це створило жорстку конкуренцію між державами, котрі претендували на воєнне лідерство в регіоні. Поява на політичній карті Європи Гетьманщини, котра так само потребувала ресурсів для формування постійних військ, неминуче втягувала її у змагання за доступ до регіональних ринків найманої військової сили, контроль над пересуваннями військових заробітчан і т.д. Це суперництво стимулювало гетьманів, як і решту європейських володарів, до вдосконалення інструментів зовнішньої та внутрішньої політики: укладення міжнародних альянсів, котрі забезпечували право найму рядових вояків та офіцерів, військових інженерів і артилеристів, утримання мережі інформаторів, посередників і вербувальників найманців, зрештою, встановлення жорсткого військового й адміністративного контролю над кордонами та міграціями населення.

У рамках цієї статті ми спробуємо з'ясувати, які форми та методи мав вербунок іноземних вояків до найманих формувань козацьких гетьманів, як і під впливом яких факторів змінювалися вербувальні стратегії; як сукупність цих змін позначалася на характері самих найманих військ. Оскільки у більш-менш чистому вигляді найманство існувало в Гетьманщині лише до кінця 17 – початку 18 ст., коли вербунок іноземців був практично припинено, ми обмежимо хронологічні рамки нашого дослідження серединою – третьою чвертю 17 ст. Це дозволить сфокусуватися на періоді зародження, становлення та найбільш динамічного розвитку іноземного найманства у гетьманській армії. Водночас, вербувальні практики найманців місцевого походження (запорожців і покозачених «охотників»), що являли собою цілком самодостатнє явище, ми залишимо за рамками нинішньої статті, оскільки вони потребують окремого дослідження.

### **Огляд літератури та джерела дослідження**

На жаль, питання, пов'язані безпосередньо із практиками вербунку, залучення іноземних офіцерів і військових фахівців на гетьманську службу, умови їх забезпечення й утримання не знайшли спеціального відображення у дослідженнях з історії найманства в Україні, котрі переважно зосереджувалися на інституційній історії найманих військ (В. Дядиченко, І. Крип'якевич, П. Кролл, О. Сокирко) та їх участі у війнах 17-18 ст. (Д. Дорошенко, В. Заруба, Ю. Мицик, Т. Чухліб).

Розібратися з усіма нюансами вербункових практик у гетьманській армії можливо лише залучивши широкий корпус джерел: міжнародних угод, гетьманських договірних статей, котрі розкривають сутність, засоби та форми вербунку, контроль над найманцями, запобігання їх дезертирству та переходу на ворожу сторону оприявлені також в універсалах і грамотах канцелярій гетьманів Право- та Лівобережної України, листуванні найманих полковників і старшин, московських і польських дипломатів і шпигунів, мемуарних свідченнях сучасників. Звісно, ці жанрові групи мають різний обсяг і тематичний репертуар актуальної для нашого дослідження інформації: актові документи здебільшого освітлюють нормативний бік вербунку, правові засади трансферу іноземних офіцерів, тоді як реалії залучення та перебування рядових найманців в Україні глибше передані у листуванні козацьких старшин, іноземних дипломатів і щоденниках очевидців.

**ПОЧАТКИ ІНОЗЕМНОГО НАЙМАНСТВА У ГЕТЬМАНСЬКОМУ ВІЙСЬКУ**

Першими згадками у джерелах, які дозволяють ідентифікувати в них іноземних найманців, є свідчення про прийняття на службу Богданом Хмельницьким кримських татар. Як відомо, повстанська армія успішно використовувала легку маневрову татарську кінноту, звівши тим самим нанівець перевагу в кавалерії коронного війська<sup>3</sup>. Цей фактор значною мірою став ключем до перших перемог, тому союз із татарами зберігав свою актуальність упродовж всіх наступних воєнних кампаній. Втім, Кримський ханат сприймав успіхи козаків неоднозначно, побоюючись надмірного їх посилення. Через це подальша військова допомога залежала від розвитку воєнної ситуації в якій хан Іслам Ґерай III ставав то на бік гетьмана, то на бік короля<sup>4</sup>. Ці фактори, а також складні стосунки ханів із войовничими ногайськими татарами, котрі формально підпорядковувалися Ґераям, але повсякчас намагалися вести самостійну воєнну активність, дозволяли Хмельницькому балансувати на цих суперечностях й отримувати бажану допомогу то від одного, то від іншого табору<sup>5</sup>.

У цій ситуації окрім дипломатичних хитрощів, у руках гетьмана був ще один козир – гроші, які дозволяли наймати окремі татарські загони в обхід союзницьких домовленостей із ханом. Відомо, що в жовтні 1648 р. ставку Хмельницького охороняло 600 татар, яким гетьман платив готівкою<sup>6</sup>. Наприкінці червня – на початку липня 1651 р. у війську перебувало вже 2000 татар, на зарплату яким йшли гроші з військових контрибуцій, накладених повстанцями на містечка Полісся<sup>7</sup>. Полонений татарин, захоплений поблизу Паволочі, розповідав полякам, що «коли хан пішов, ми лишилися тут для жалування, оскільки найнялися служити за гроші (dla żołydu)». Мурзам Хмельницький платив по 200 талерів, простим воїнам – по 20. Бранець при цьому оповідав, що незабаром татар буде ще більше, до 4000<sup>8</sup>. Тут варто зауважити, що гетьманська плата була дуже значною, до того ж більш вигідною для татар ніж бранці, переправлення яких в Крим було копіткою справою, а виручені від продажу кошти мізерними, оскільки більша частина прибутку осідала в кишенях османських купців-посередників. Тож охочих отримувати за службу готівку вояків, очевидно, вистачало. Вже в жовтні 1651 р. московські шпигуни доповідали про те, що «кримських татар з гетьманом з Богданом Хмельницьким 6000, а стоять з ним, з Хмельницьким, разом (на р. Росаві біля урочища Маслів став – *Авт.*); а на корм гетьман Хмельницької татарам дає по ефимку людині на місяць»<sup>9</sup>.

<sup>3</sup> *Стороженко І.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст. Кн. 1. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського державного університету, 1996. С. 2.

<sup>4</sup> *Брехуненко В.* Кримський ханат і поява та міжнародне визнання Гетьманщини // Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. Київ, 2018. С. 99-101; *Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). Львів: Ін-т укр. археографії НАН України, 1993. С. 18-25.

<sup>5</sup> *Грибовський В.* Ногайські орди у політичній системі Кримського ханства // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2008. Вип. 8. С. 139-171.

<sup>6</sup> *Мицик Ю.* Визвольна війна очима полонених повстанців // Київська старовина. 1995. № 4. С. 17.

<sup>7</sup> *Документи об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. / Сост. А. Барабой, И. Бутич, А. Катренко, Е. Компан.* Киев: Наукова думка, 1965. С. 596.

<sup>8</sup> *Ibid.* С. 606-607.

<sup>9</sup> *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах.* Т. 3. Москва: Издательство АН СССР, 1953. С. 141, 144.

### НІМЕЦЬКІ ФОРМУВАННЯ У ГЕТЬМАНСЬКІЙ АРМІЇ

Для Хмельницького, як досвідченого полководця було очевидним, що татарські відділи могли бути в кращому випадку лише допоміжними контингентами, тоді як для створення ядра постійної армії були необхідні зовсім інші формації, вищі за рівнем дисципліни, організації та вишколу, бойові якості яких можна було б використовувати у взаємодії з найбільш боєздатною частиною армії, яку склали реєстрові полки. Найбільш придатними для цього видавалися ті організаційні взірці, котрі гетьман і його оточення знали з власного досвіду під час служби в коронному війську й ті, що в уяві сучасників відповідали тогочасним трендам розвитку військової справи. Таким взірцем було обрано війська «чужоземного автораменту», які зазвичай ще називали «німецькими». Якщо брак боєздатної кавалерії у повстанському війську до певного часу компенсувався кримською кіннотою, і потреб формувати якісь альтернативні відділи до певного часу не було особливої потреби, то переваги «німецької» піхоти, навченої злагодженим пересуванням на полі бою та залповому вогню, обороні польових укріплень і фортець поступово виявляли себе, опосередковано вказуючи на нестачу відповідних навичок у козацької піхоти.

Під означенням «німецького» типу збройної організації в країнах Східної Європи 17 ст. мався на увазі цілий конгломерат стандартів і практик, запозичених з досвіду західноєвропейських армій (нідерландської, іспанської, імперської та англійської). Спочатку східноєвропейські володарі наймали на службу окремих іноземних офіцерів або відділи, а згодом почали створювати власні формування, взоровані на «німецькі» стандарти. «Німецький» військовий устрій стає своєрідною мілітарною модою, що протриває в Східній Європі до початку 18 ст. За правління польського короля Владислава IV, напередодні та під час Смоленської війни 1632-1634 рр., в коронному війську було зорганізовано окремий корпус («*autorament cudzoziemski*»), котрий складався з піхотних (мушкетерів та пікінерів) та кавалерійських (рейтарів, драгуни та аркебузири) частин, вбраних, озброєних і навчених за канонами провідних як на той час шведсько-голландських організаційно-тактичних канонів<sup>10</sup>. Річ Посполита активно рекрутувала для цих контингентів офіцерів і, меншою мірою, солдат на західно- та центральноєвропейських ринках найманства. Паралельно іноземні офіцери і технічні фахівці вербувалися для служби в коронній і литовській артилерії та інженерному корпусі.

У джерелах українського, польського та московського походження як окремі особи, так і цілі формування, зорганізовані на західний взірець, здебільшого називалися «німцями» (іноді «ляхами»), чітко відокремлюючись від решти вояків-чужинців – волохів, хорватів, сербів, татар та ін. Однак, не зайвим буде нагадати, що у польській і руській актових мовах 16-17 ст. «німцями» часто-густо називали не тільки вихідців із власне німецьких держав (Австрії, Пруссії, Бранденбургу й ін.), але й вояків англо-саксонського походження та чужинців загалом<sup>11</sup>. Пізніше піхота

<sup>10</sup> *Baranowski B.* Organizacja wojska polskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku. Warszawa, 1957. 268 s.; *Frost R.* The Polish-Lithuanian Commonwealth and the 'Military Revolution' // Poland and Europe: Historical Dimensions Selected Essays from the Fiftieth Anniversary International Congress of the Polish Institute of Arts and Sciences of America. Columbia University Press, New York, 1994. S. 19-47; *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864 / Red. nauk. J. Sikorski.* T. 1. Warszawa, 1965. S. 374-379.

<sup>11</sup> *Wisner H.* Wojsko litewskie I połowy XVII wieku // *Studia i materiały do historii wojskowości.* Warszawa, 1978. T. 21. S. 107.

«чужоземного автораменту» в Литві та короні набиралася як з волонтерів німецького, так і шведського та балтійського походження. У надвірних військах магнатів «німецькі» підрозділи комплектувалися переважно підданськими селянами (русинами, литвинами, поляками), утримання яких коштувало менше від утримання іноземців.

Саме ці «німецькі» за формою та стилем, але не за етнічним складом, формування стануть у Гетьманщині на певний час перспективною моделлю у справі розбудови власної постійної армії. Звичайно, найбільш якісним у професійному відношенні «матеріалом» для неї були власне німецькі солдати, що мали значний досвід і найвище котирування на ринку найманців. Попри значні витрати, яких вимагало їх утримання, німці були «рідними» носіями мілітарних практик, орієнтованих на найбільш передову як на той час лінійну тактику. Завершення Тридцятирічної війни, що звільнило зі служби величезну кількість солдатів й офіцерів, воєнні поразки та фінансові труднощі Речі Посполитої – всі ці обставини, що збіглися у часі, створювали доволі сприятливу ситуацію для реалізації намірів Хмельницького по формуванню власних «німецьких» відділів<sup>12</sup>.

Теоретично Хмельницький мав змогу поповнювати своє військо «німецькими» жовнірами двома способами, однаково поширеними на той час в європейській практиці. Першим були вербунки («затяги») за кордоном, другим – переманювання на свій бік солдатів противника або схилання до служби полонених найманців. Уже в листопаді 1648 р., готуючи облогу Замостя, гетьман відправив листа до полковника німецької залоги міста Людвіка Вейгера, пропонуючи йому перейти на бік Війська Запорозького<sup>13</sup>. Зміст листа дуже симптоматичний, адже гетьман звертається до найманців як «людей рицерських», котрих із козаками єднає воєнне ремесло та служба Речі Посполитій<sup>14</sup>. Цей факт зайвий раз підтверджує вже висловлювану тезу про спільність корпоративних цінностей жовнірської спільноти, члени якої могли воювати по різні боки, але попри це зберігали солідарні уявлення про честь і правила ведення чесної війни<sup>15</sup>. Козацький гетьман звертається до жовнірів, як братів по зброї, пам'ятаючи вочевидь роки спільної служби в коронному війську та фактично ставлячи знак рівності поміж ними та козаками, що живуть «вояцьким хлібом». Апелювання до спільних жовнірських чеснот, однак, не вплинуло на Вейгера та його офіцерів і у своїй відповіді вони заявили Хмельницькому про те, що «війську було звичайним шукати хліба шаблею, але ж звичайно ми (за межами) Речі Посполитої як своєї матері, як її приятелів шукали. Тому ми завжди і скрізь готові допомогти в.м., якщо це не суперечить слову й зиченню Речі Посполитої, бо ми хоч і не польський народ, але ми сини цієї Речі Посполитої як і поляки, інфлянци, курляндці, а особливо я, Вейгер, полковник над людом чужоземським, є і сином, і

<sup>12</sup> Сокирко О. Німецькі найманці в гетьманському війську доби Хмельниччини // Етнічна історія народів Європи. 2004. Вип. 16. С. 141-147; Сокирко О. Організація найманого війська доби Богдана Хмельницького // Український історичний збірник-2001. Київ, 2002. С. 109-126.

<sup>13</sup> Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. Ч. 2. Київ: Наукова думка, 1995. С. 97; Грушевський М. (ред.). Жерела до історії України-Руси. Т. 6. Львів, 1913. С. 130.

<sup>14</sup> Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ: Видавництво АН УРСР, 1961. С. 69.

<sup>15</sup> Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історіх уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. Київ: Критика, 2002. С. 198-202.

сенатором Речі Посполитої, ельбінзьким каштеляном»<sup>16</sup>. Як видно, цього разу громадянське *credo* шляхти взяло гору над чуттям жовнірської солідарності. Тут свою роль грали не лише висока платня, котру діставали війська «чужоземного автораменту», але й інтегрованість їх офіцерів у структури шляхетського самоврядування, надання їм коронних урядів і практика індигенату, що сприяли поступовій натуралізації й асиміляції чужинців.

На осінь 1648 р. Хмельницький, очевидно, вже мав при собі якусь кількість «німців» (перевербованих або дезертирів). Цитований вище лист до Вайгера був доправлений у місто через «вашого товариша Німця Петра», а в інших посланнях Хмельницький згадував 7000 жовнірів, котрі вже приєдналися до повсталих<sup>17</sup>. Навіть якщо ця заява була блефом, така активність гетьмана не могла не викликати у коронних влад занепокоєння, яке істотно зросло після спроб провадити самостійні вербуни найманців. Сильне збентеження при королівському дворі в січні 1651 р. спричинила звістка про те, що до Хмельницького із сусідніх країн вирушило кілька найманих відділів. Анонімний лист з Варшави повідомляв, що «полковник один цісарський на ім'я Лоренц Хольф з 2000 рейтарів пішов горами до Хмельницького, будши ним найнятий, і трапив у немилість імператора... Послано до угорського воєводи і до господаря, і до імператора від Кракова спостерігають, що робиться в диких горах... Ракоці 3000 німців також послав Хмельницькому»<sup>18</sup>.

Львівський підкоморій М'ясковський повідомляв дещо інші подробиці, отримані від своїх краківських інформаторів, «що якийсь ватажок Кірфельт... якого розшукують іменем християнського імператора, йде і хоче пробиватися з Німеччини до Хмельницького через Польщу з тисячею рейтарів і стількома ж драгунів»<sup>19</sup>. Урядників прикордонних повітів повідомили, «начебто певний полк чужоземного люду йде до границь коронних і хоче перейти через державу нашу, щоб сполучитися з неприятелем против Речі Посполитої»<sup>20</sup>. 27 лютого 1651 р. коронний кухмістр Анжей Мнішек у листі до львівського підстарости писав: «король наказав мені, щоб я вас перестеріг, бо туди (під Львів – *Авт.*) йдуть німці-волонтери, що прямують до Хмельницького, не маючи жодного мобілізаційного листа. З такими треба обережно поводитися й добре їх перевіряти. Розіслано універсали, думаю, що вони й до Львова дійдуть, про те, щоб їх скрізь громили; треба наказати, хоч би де вони з'явилися, їх треба бити»<sup>21</sup>. Наразі важко з'ясувати, що саме стало приводом для цих чуток і паніки, але показово, що вони припали на той час, коли коронна армія після серії поразок від повстанців мала серйозні проблеми з поповненням живої сили.

Ще одним способом залучення іноземних найманців була агітація полонених, що потрапили до рук козаків після переможних битв. Випадки переходу «німецьких» драгунів на бік повстанців фіксуються вже в ході операції під

<sup>16</sup> Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. / Упор. Ю. Мицик. Т. 1. Київ, 2012. С. 182.

<sup>17</sup> Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. Ч. 2... С. 97.

<sup>18</sup> Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. / Упор. Ю. Мицик. Т. 2. Київ, 2013. С. 48.

<sup>19</sup> Ibid. С. 50.

<sup>20</sup> Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. Київ: Наукова думка, 1996. С. 168.

<sup>21</sup> Мицик Ю., Дятлов В. З іноземних джерел про Берестецьку кампанію 1651 р. // Військово-історичний альманах. 2002. Ч. 1. С. 133.



Жовтими Водами 1648 р. (найімовірніше йшлося про дезертирів і перебіжчиків, що були русинами, з коронних рот, приставлених, згідно Ординації 1638 р., до реєстрових полків)<sup>22</sup>. На думку польського історика Т.Цесельського, полонені іноземці могли перейти на гетьманську службу після битви під Батогом 1652 р.<sup>23</sup> Втім, наразі ми не знаємо ані їхніх імен, ані кількості, ані умов на яких вони зголосилися служити Хмельницькому. Певна кількість німців потрапила до гетьманської армії під час воєнних кампаній у Литві протягом 1654-1657 рр. Восени 1654 р. в корпусі наказного гетьмана Івана Золотаренка служили німецький капітан Ганус Фурнур (Фурнура) та хорунжий (прапорщик?) Гай Кенік<sup>24</sup>. Серед полонених залози Старого Бихова, що капітулював перед військами Івана Нечая на початку 1657 р., були німецькі офіцери – майор Вільгельм Рудольф (Wilhelm Rudolf) і капітан Ян Єнке (Johan Jenkie). Перший з них перед цим командував німецькою піхотою в Слуцьку і згодом був переведений до Бихова. Про другого відомо, що він отримав від королівської канцелярії приповідний лист на набір рейтарської роти. Пізніше обидва офіцери служили в армії Івана Виговського, причому Єнке навіть мав чин генерал-ад'ютанта гетьмана<sup>25</sup>.

Про офіцерів німецького походження в оточенні Хмельницького – Александра Ахіллеса та Бендікса було відомо при дворі бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма. Їх пошук і налагодження за їх посередництвом контактів із гетьманом було однією із задач посольства на чолі з Ульріхом Готфрідом фон Сомніцем, що мало прозвонувати ґрунт для імовірного союзу з козаками влітку 1655 р. Офіційною метою поїздки Сомніца були переговори з Янушем Радзивіллою, війська якого діяли на північному кордоні з Гетьманщиною, однак роздобути більш-менш певні відомості про «покозачених» німців йому не вдалося<sup>26</sup>. Якщо Сомніц у своїх пошуках не йшов на поводу в чуток (що є цілком реальним), найбільш імовірно, що ці полковники могли очолювали особисту охорону гетьмана, котра, як ми зазначали, частково складалася з німецьких найманців. Німці під Гродном, про яких чув Сомніц, походили з полків піхоти чужоземського автораменту, що, разом із іншими військами залози Гомеля, капітулювали у серпні 1654 р. і присягнувши на вірність Війську Запорозькому, були включені до корпусу полковника Золотаренка<sup>27</sup>. Один з полонених козаків Ніжинського полку переповідав, що «взята в Гомелі старшина відправлена до царя..., піхота угорська між куренів розподілена, а німецька й пахолки стоять осібно (w gromadzie stoja), нічого в них не відібрано, і поволі ходять з нашими на чати»<sup>28</sup>.

На особу одного зі згаданих німецьких офіцерів проливають світло матеріали наступного бранденбурзького посольства, яке було виряджене до гетьмана

---

<sup>22</sup> Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Т. 1. Ч. 3. Киев, 1848. С. 52.

<sup>23</sup> Ciesielski T. Od Batohu do zwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653. Zabrze, 2007. S. 39-40.

<sup>24</sup> Тацрова-Яковлева Т. Состав и численность украинского войска в Русско-польской войне 1654-1656 гг. По документам Малороссийского приказа Российского государственного архива древних актов // Вестник архивиста. 2018. Вып. 3. С. 656-657.

<sup>25</sup> Kroll P. Wojsko zaciężne na służbie hetmana Iwana Wyhowskiego // Studia historyczno-wojskowe. Zabrze, 2009. Т. III. S. 115.

<sup>26</sup> Оляничин Д. Українсько-бранденбурзькі зносини в XVII ст. // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка (Львів). 1931. Т. 151. С. 175-177.

<sup>27</sup> Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2... С. 932.

<sup>28</sup> Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Т. 3... С. 93, 110.

Виговського на початку 1658 р. Його очолив Александр Ахіллес Майн (Alexander Achilles Meyn) – швидше за все той самий Ахіллес, якого два роки перед тим розшукував Сомніц. Ахіллес мав розлогу інструкцію, укладену радниками бранденбурзького курфюрста, мета якої полягала у пошуках можливого альянсу з козаками, а головне з'ясуванні їхніх відносин із Варшавою та Москвою<sup>29</sup>. Чи справді він служив Хмельницькому достеменно невідомо, але ймовірно, він мав якісь контакти у середовищі німецьких офіцерів коронної армії про що опосередковано свідчить його знайомство з канцлером Юрієм Немиричем на підтримку та вплив якого він мав спиратися при відправленні своєї місії<sup>30</sup>.

На тлі ініціатив Хмельницького, ситуація із вербунком «німців» була для Речі Посполитої дуже несприятливою. Після поразок коронного війська під Жовтими Водами та Корсунем, сейм – головний розпорядник коштів, які йшли на оплату найманців, – ухвалив рішення про набір нових найманих полків. Побоюючись впливу повстанців, регіментарі вирішили проводити «затяги» у західних воєводствах Речі Посполитої. Однак зібрані піхотні частини, за винятком полку Людвіка Вейгера, що спізнився до битви, були повністю винищені під Пилявцями. Коронаційний сейм 1649 р. дозволив поновити набори, однак відновити боєздатність частин лише за рахунок внутрішніх ресурсів було неможливо, а спроби вербунку закордоном наразилися на суттєві труднощі. З політичних причин після Вестфальського миру 1648 р. Річ Посполита опинилася відрізаною від німецьких протестантських князівств, котрі до того були основними постачальниками найманців до коронної армії. Коронний уряд кількаразово вдавався до послуг спритних посередників, що пропонували свої послуги для вербування солдатів у Франції, Нідерландах і Священній Римській імперії, але основним результатом їхньої роботи, як правило, ставали фінансові зловживання<sup>31</sup>. Крім того, від своїх військових зобов'язань перед короною відмовився бранденбурзький курфюрст Фрідріх Вільгельм, всіляко зволікаючи з відправкою допоміжного війська та фактично заборонивши проводити вербунки на території підконтрольних ленів<sup>32</sup>.

В умовах дедалі інтенсивніших воєнних дій в Україні й успіхів повстанського війська, проблема із набором нових солдатів прибрала катастрофічно гострого характеру. На офіційні звернення Речі Посполитої щодо дозволу завербувати певну кількість найманців сусідні держави, зокрема Швеція, відповідали відмовами<sup>33</sup>. Католицькі князі Німеччини, котрі вважалися традиційними союзниками польського короля, також зайняли позицію невтручання, сховавшись за формальною заборонаю папи римського Інокентія X подавати допомогу Речі Посполитій через її відмову втрутитись у війну Венеції та Османської імперії за острів Кандія<sup>34</sup>. Вихід у цей скрутний час на ринки найманства козацької держави міг істотно погіршити й так украй важку ситуацію Речі Посполитої. Звісно, що провадити вербунки іноземців поза межами Гетьманщини Хмельницькому теж

<sup>29</sup> Мицик Ю. З листування Івана Виговського // Український археографічний щорічник. 2009. Вип. 13-14. С. 529-531.

<sup>30</sup> Оляничин Д. Из матеріалів до українсько-німецьких політичних зносин другої половини XVII в. // Записки Українського наукового інституту. Берлін, 1927. Т. 1. С. 113-123.

<sup>31</sup> Wimmer J. Historia piechoty polskiej do roku 1864. Warszawa, 1978. S. 198-199.

<sup>32</sup> Оляничин Д. Українсько-бранденбурзькі зносини в XVII ст... С. 155-165.

<sup>33</sup> Wimmer J. Historia piechoty polskiej do roku 1864... S. 217, 224.

<sup>34</sup> Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. Т. 2... С. 90.

було дуже важко: Україна в силу специфіки географічного розташування не мала безпосереднього сусідства з європейськими ринками найманства, найближчими з яких були німецькі князівства Священної Римської імперії, а також Лівонія, Курляндія, Королівська Пруссія, до яких у гетьманських вербувальників не було прямого доступу.

Попри всі труднощі, наступник Хмельницького Іван Виговський не відмовився від «німецьких» полків і саме в них бачив організаційне ядро постійної десятитисячної армії Великого князівства Руського, задекларованої у Гадяцькому трактаті 1658 р.<sup>35</sup> Під час дискусій довкола його положень з'явився пункт щодо дозволу на «вільні зтяги в Польщі людей німецьких» для потреб гетьманської армії – права, якого в Речі Посполитій не мала навіть Литва<sup>36</sup>. Водночас гетьман просив у короля допомоги не польськими військами, а саме німецькими формуваннями, але, за інформацією московських шпигунів, той відповів відмовою «для того, що йому самому німці потрібні»<sup>37</sup>.

Ще в процесі пошуку компромісів із коронними дипломатами на початку 1658 р. Виговський прагнув заручитися посередництвом бранденбурзького курфюрста, просячи аби польські та пруські комісари привели із собою 1000 рейтарів і 1000 драгунів<sup>38</sup>. «Німецькі» формування гетьмана, найочевидніше були укомплектовані іноземцями лише в офіцерському прошарку. Прізвища командирів однозначно вказують на їхнє неслов'янське походження. Так, у драгунському полку, який воював у конотопській кампанії, перебували майори Вільгельм Рудольф і Ян Зумір, капітан Ян Косаковський<sup>39</sup>. Цікаво, що в російських звідомленнях пізнішого часу Зумір фігурував як офіцер, «який був присланий... з драгуни польського короля»<sup>40</sup>, тоді як Рудольф, який командував піхотою у Слуцьку та Старому Бихові, перейшов до козаків після капітуляції цих фортець перед військами Івана Нечая. У невідомий нам спосіб потрапив до Виговського рейтарський майор Ян Єнке, призначений генерал-ад'ютантом гетьмана<sup>41</sup>.

Спроба імпортування європейських воєнних практик в їх «західній» версії виразно простежується у великому українсько-шведському договорі з жовтня 1657 р., до якого мав безпосередній стосунок Юрій Немирич, і котрий передбачав можливість вербування для потреб Гетьманщини офіцерів, солдатів, майстрів і

---

<sup>35</sup> Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою. Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. С. 178-197; Сокирко О. "Inter Arma". Військові аспекти Гадяцької унії 1658 р. // *Przegląd Wschodni*. 2019. Т. XV. Zeszyt 1 (57). С. 179-201; Kamiński A.S. The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union // *Harvard Ukrainian Studies*. 1977. Vol. 1. № 2. С. 178-197; Kroll P. Od ugody Hadiackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658-1660. Warszawa, 2008. С. 8-92; Kroll P. Wojsko zaciężne na służbie hetmana Iwana Wyhowskiego // *Studia historyczno-wojskowe*. Zabrze, 2009. Т. III. С. 113-120.

<sup>36</sup> Кроль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія // Гадяцька унія 1658 року. Київ, 2008. С. 160; Kroll P. Wojsko zaciężne na służbie hetmana Iwana Wyhowskiego... С. 116.

<sup>37</sup> Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1892. Т. 15. С. 303.

<sup>38</sup> Оляничин Д. Из матеріалів до українсько-німецьких політичних зносин другої половини XVII в.... С. 126.

<sup>39</sup> Kroll P. Wojsko zaciężne na służbie hetmana Iwana Wyhowskiego... С. 118.

<sup>40</sup> Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1872. Т. 7. С. 312.

<sup>41</sup> Kroll P. Wojsko zaciężne na służbie hetmana Iwana Wyhowskiego... С. 115.

ремісників, а також закупівлі озброєння й амуніції на теренах шведської корони<sup>42</sup>. Восени 1658 р. у розпал приготувань до нового зіткнення з московською армією Немирич кількаразово писав до литовського конюшого князя Богуслава Радзивілла з проханням прислати в Україну кілька сотень іноземних найманців<sup>43</sup>. На думку польського історика Я. Тазьбіра, Немирич був головним промотором «німецьких» військ у Гетьманщині. В сеймі ширилися чутки про те, що він «хоче бути гетьманом над людьми того нового затягу»<sup>44</sup>. Очевидно, канцлер був не тільки ініціатором впровадження «німецького строю», але й безпосереднім командиром та опікуном гетьманських «німців».

### **Балканські та Придунайські найманці в Козацькій Україні**

На перешкоді реалізації планів Виговського постали ті ж проблеми, що й свого часу перед Хмельницьким. На середину 50-х рр. 17 ст. наймогутніші держави Східної Європи, що вчергове змагалися за лідерство і переділ сфер впливу, потребували найманців не меншою мірою, аніж козацькі гетьмани, та конкурувати за доступ до воєнних ресурсів було вкрай складно. Не відмовляючись від «німецької» моделі постійної армії, Виговський мусив поміркувати і над іншими, більш реальними у тій ситуації альтернативами. Однією з них, що вповні буде реалізована вже наступними гетьманами, було залучення найманців з Балкан і Придунав'я. Ще у 1651-1653 рр. Хмельницький намагався створити антипольський альянс із Молдавським князівством, скріпивши його шлюбом свого сина Тимофія з донькою молдавського господаря Василе Лупу. І хоча йому не вдалося долучити до війни молдавську армію та політичну еліту, постійна воєнна присутність козаків у Придунав'ї відкривала широкі можливості наймати тут на службу значні військові контингенти.

Аналогічну політику Хмельницький провадив і стосовно Трансільванії. Влітку 1656 р. він запевняв Д'єрдя II Ракоці (1648-1660) у непорушності союзу з ним і його спільниками – Молдавією та Валахією, – спеціально зазначивши, що «ні на чие доручення чи вимогу ми не підніmemo зброї і не дамо допомоги проти них – ні ради плати, ані з будь-якого іншого приводу, безпосередньо чи посередньо. Ми не дозволимо набирати або записувати воїнів і не дамо ворогам, що йдуть на них (якщо такі знайшлися б), переходити через наші володіння»<sup>45</sup>. Це застереження у домовленостях із Трансільванією й «обома Валахіями» свідчить, що на середину 50-х років 17 ст. Гетьманат був зацікавлений не лише у наборах вояків, але й у взаємних гарантіях контролю над ринками найманців.

Важливу роль у контактах із балканським регіоном грали також грецькі та сербські православні ієрархи, котрі регулярно відвідували Хмельницького в надії зробити його союзником у своїх доволі складних відносинах із Оттоманською Портою. Очевидно, саме завдяки їхньому посередництву гетьману вдалося навіязати контакти з лідерами тамтешніх вояцьких спільнот. У вересні 1654 р. до Хмельницького прибув сербський капітан Іван Юрієвич, котрий мав листи від

<sup>42</sup> Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / Упор. Іван Бутич та ін. Київ-Львів, 2004. С. 31-32.

<sup>43</sup> Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. / Упор. Юрій Мицик. Т. 1: 1648-1649. Київ, 2012. С. 541; Т. 4. С. 208.

<sup>44</sup> Tazbir J. Polityczne meandry Jerzego Niemirycza // Przegląd Historyczny. 1984. № 75 (1). S. 35.

<sup>45</sup> Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657 / Упор. І. Бутич. Київ: Альтернативи, 1998. С. 199.

інших сербських капітанів з інформацією про підготовку антиосманського повстання<sup>46</sup>. У кампанії 1657 р. трансильванський посол Ласло Уйлакі зустрів під Уманню полковника Ференца Раца (Сербина) під командуванням якого було близько 2000 вояків. Щоправда, М. Грушевський зауважував на тому, що не маючи точних відомостей про склад його відділу, важко стверджувати, складався він з волоських найманців чи то з покозачених «охотників»<sup>47</sup>. Серби та волохи служили при дворі й у приватних відділах Виговського ще коли він був генеральним писарем. У 1651 і 1654 рр. відповідно до Москви та Константинополя з дипломатичними дорученнями їздили його слуги серби Василь Данилович і Микола Маркович<sup>48</sup>. На початку гетьманування Виговський відправив посольство Федора Коробки до волоського господаря, якому пропонували, у разі утисків із боку турків, перейти на службу в Гетьманщину. «Так само і серби до мене пишуть, – говорив гетьман московському воеводі Микиті Зюзіну, – і хочуть служити государю, уверяє через мене. І я їх закликаю і милість государеву їм оголошую, щоб вони їхали»<sup>49</sup>.

Виговському та його наступникам довелося змиритися з тим, що обрана ним «німецька» модель професійної армії не мала шансів до повноцінної реалізації. Причиною тому було кілька глобальних причин: по-перше, гетьманський скарб не мав достатніх коштів, аби перетворити окремі німецькі частини на постійно існуючий корпус, здатний відігравати самостійну роль у складі армії. Кошт утримання іноземних частин (особливо кавалерії), для яких зброю, коней та амуніцію закуповували закордоном, а надто утримання іноземних офіцерів, обходилося надто дорого. Сусідні Річ Посполита та Московія витрачали на своїх «німців» величезні кошти, котрі були явно не по кишені українським гетьманам. З іншого боку, стабільному поповненню, чи чисельному збільшенню цих частин перешкоджала жорстока конкуренція між центральноєвропейськими державами на ринках найманства, у тому числі й Річчю Посполитою, не дозволила Гетьманщині скористатися цим джерелом поповнення війська. Через дороговизну та віддаленість ринків набору німецька піхота за часів Хмельницького та Виговського так і не переросла рамки надвірного війська і не мала шансів істотно поширитися у гетьманській армії.

На початку 60-х рр. 17 ст. в середовищі козацької верхівки, вочевидь, ще не було ясного усвідомлення, яким саме шляхом іти у розбудові постійної армії. Однак, незаперечним є те, що наймані формування стали більш різнотипними, географія їх рекрутування значно розширилася, і це давало привід сучасникам зауважувати, що «ніколи так великих пригнічень війську запорізькому не бувало, оскільки бо ніколи так багато чужоземців, сербів, німців, ляхів, волохів, муг'янів ніколи (гетьман. – Авт.) не тримав»<sup>50</sup>. Як ми вже бачили раніше, одним з альтернативних ресурсів для поповнення постійної армії стали найманці з балканських володінь Габсбургів та Османів, а також Трансильванії, придунайських князівств Молдавії та Валахії.

<sup>46</sup> Крип'якевич І. Сербі в українськiм війську 1650-1660 рр. // Крип'якевич І. Українська козацька держава і її творець Богдан Хмельницький / Упор. І. Сварник. Львів: Априорі, 2021. С. 150-152.

<sup>47</sup> Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2... С. 1311, 1393.

<sup>48</sup> Крип'якевич І. Сербі в українськiм війську 1650-1660 рр.... С. 152.

<sup>49</sup> Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут Рукопису. Ф. II. Спр. 15402-15403. Арк. 5-6.

<sup>50</sup> Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Т. 15. Санкт-Петербург, 1892. С. 81.

З початком османських завоювань в Європі Балкани стали одними з найбільших постачальників військової сили, як для держав християнського Заходу, так і мусульманського Сходу. Важливо, що Балкани та придунайські держави виступали не просто постачальниками живої сили, але й мілітарних технологій, котрі виробилися в цих регіонах за умов протистояння європейської й османської військових моделей. Підрозділи страдіотів, кроатів, арнаутів та інших специфічно балканських родів військ охоче наймали на службу в європейських арміях, які вели затяжні війни з Османською імперією<sup>51</sup>. Ці найманці добре знали тактику та військові звичаї османів, а їхнє озброєння й військові навички, що сформувалися в умовах прикордонної війни, якнайкраще підходили для ведення розвідки, рейдів і диверсій<sup>52</sup>. В Україні, за умов переважно степового театру воєнних дій і великих відкритих просторів, придатних для дій великих кавалерійських мас, волоські та сербські вершники ставали дуже привабливим воєнним ресурсом. За непевних, а часом і ворожих взаємин із Кримом, гетьманське військо позбулося підтримки татарської кінноти, яка грала значну роль у перших переможних кампаніях, тож волохи та серби мали компенсувати цю втрату, зміцнивши ударну силу козацької армії, представлену переважно піхотою. Грали роль і суто економічні фактори: оскільки ці наймані контингенти діставали меншу, порівняно з «німецькими», платню (наприклад, у коронному війську середини 17 ст. товариш волоської хоругви отримував 124-128 злотих на рік, тоді як драгун від 132 до 244 золотих<sup>53</sup>), козацькі гетьмани, не маючи достатніх коштів, були особливо зацікавлені в їхньому залученні на службу.

Найманці, що прибували в Україну з-за Дунаю, були ефективною, але не ідеальною з точки зору моральних і бойових якостей, військовою силою. Міжусобиці, котрі роздирали зсередини Молдавію та Валахію, намагання їхніх еліт лавірувати між Річчю Посполитою і Портою, укладення ситуативних союзів – все це поступово витворило імідж непевного у своїх настроях і поведінці народу. В сусідніх країнах, та й навіть всередині регіону, наприкінці 17 ст. вже сформувався сталий стереотип про «волохів», як зрадливих і непостійних жовнірів, схильних до зрад, дезертирств і грабунків<sup>54</sup>.

У джерелах практично відсутні відомості про те, як безпосередньо відбувався найм на військову службу. Очевидно, що гетьманам залежало на тому, аби прийняти на службу, в першу чергу, авторитетних у найманському середовищі ватажків, котрі могли б під певними умовами, завербувати ту чи іншу кількість озброєних і досвідчених жовнірів. Інформацію про них збирали за допомогою купців, священнослужителів православних помісних церков, представників сербських, грецьких і вірменських громад, котрі стало проживали в Гетьманщині. Через них же, очевидно, згодом встановлювалися і безпосередні контакти. За традицією, перейнятою в Гетьманщині з Речі Посполитої, гетьманська канцелярія видавала вербувальнику спеціальний документ (універсал), який засвідчував його

<sup>51</sup> Tracy J.D. *Balkan Wars: Habsburg Croatia, Ottoman Bosnia, and Venetian Dalmatia, 1499-1617*. London: Rowman & Littlefield, 2016. 456 p.

<sup>52</sup> Bracewell C.W. *The Uskoks of Senj: Piracy, Banditry, and Holy War in the Sixteenth-Century Adriatic*. Ithaca-london: Cornell University Press, 1992. 352 p.

<sup>53</sup> Wimmer I. *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*. Warszawa: WMON, 1968. S.240.

<sup>54</sup> Мохов Н. *Аспекты социальной психологии феодальных сословий Молдавии (отношение к народам соседних стран) // Юго-Восточная Европа в эпоху феодализма*. Кишинев: Штиинца, 1973. С. 172-173.

права та повноваження проводити набір волонтерів до гетьманського війська. У грудні 1675 р. гетьман Лівобережної України Іван Самойлович доповідав у Москву про формування такого найманого полку Анастасом Черкесом, якого «на прохання і на гідну похвалу багатьох людей чесних, давши йому на руки на ротмістровство універсал», гетьман відправив у Подністров'я<sup>55</sup>. Полк, сформований Черкесом на порубіжжі османських, польських і козацьких теренів, складався з 800 волохів, поляків і русинів<sup>56</sup>. Іншим каналом поповнення найманого війська традиційно був перехід вояків з армій сусідніх держав. Чимало волоських і молдавських найманців у цей час влилося до військ Самойловича після зречення влади правобережним гетьманом Петром Дорошенком у 1676 р. З цього приводу Самойлович повідомляв московського царя, що чимало найманців шукають у нього служби, а серед них «усі іноземці волохи, мунтяни, ляхи і до військової справи великі промисловці»<sup>57</sup>.

На жаль, нам достеменно невідомий той формат стосунків, який лідери найманців підтримували з козацькими рейментарями. Швидше за все, він ґрунтувався на особистих зв'язках, котрі скріплювалися патронатом і щедрими грошовими винагородами з боку гетьманів. Принаймні такий тип стосунків, був знайомий і зрозумілий козацьким старшинам ще з першої половини 17 ст., коли козацтво саме перебувало на становищі найманців, пропонуючи свої послуги Речі Посполитій та іноземним володарям<sup>58</sup>. Такі відносини були більш стабільними та прогнозованими, аніж політичні перетрактації з кримськими татарами, або ж контакти з командирами повстанських загонів. Попри всі очевидні вигоди, велика кількість сербських і валаських вояків, котрі невідступно трималися на чужині своїх лідерів, часом викликала у гетьманів небезпідставні побоювання в їхній контрольованості та лояльності. За різними даними, чисельність відділів, що перейшли з Правобережної України на Лівобережну, ставши на службу до гетьмана Брюховецького, сягала 5000-7000 вояків<sup>59</sup>, а кількість нових прибульців зростала і надалі. Одним з найбільших відділів був загін полковника Костянтина Мигалевського, котрий перейшов на Лівобережжя наприкінці літа 1666 р. «Прийшов де із волох полковник волоський Костянтин Мигалевський, – писав про нього Брюховецький – а з ним його полку ратних людей заднестрських козаків і волох п'ять тисяч»<sup>60</sup>. Те, що відділ був значною військовою силою, засвідчує також той факт, що він був зорганізований на кшталт виокремленого козацького корпусу: в нього був свій писар, обозний і навіть гармаші<sup>61</sup>. Мигалевського неодноразово кликав на службу Дорошенко, але той, очевидно, приваблений

<sup>55</sup> Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Т. 12. Санкт-Петербург, 1882. С. 2.

<sup>56</sup> Ibid. С. 4.

<sup>57</sup> Российский государственный архив древних актов. Ф. 229. Оп. 2. Д. 42. Л. 404об.

<sup>58</sup> Цікаво, що у війську валаських і молдавських господарів існували наймані відділи, зорганізовані на кшталт козацької піхоти, що носили відповідну назву, див.: *Neagoe C. Mercenarii cazaci în oastea Țării Românești (secolele XVI-XVIII) // Miscellanea historica in honorem Professoris Marcel-Dumitru Ciucă septuagenarii. Brăila and Pitești: Muzeul Brăilei-Editura Istros and Muzeul Județean Argeș-Editura Ordessos, 2013. S. 227-237.*

<sup>59</sup> *Крип'якевич І.* Сербі в українськiм війську 1650-1660 рр.... С. 155-158.

<sup>60</sup> Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Т. 6. Санкт-Петербург, 1869. С. 145-146, 150. Дорошенко, очевидно, не полишав намірів привернути Мигалевського на свій бік, тому наказав вивезти з Могилева-Подільського його дружину, яка зачувши про це, втекла до Ясс (Ibid. С. 148, 168).

<sup>61</sup> Ibid. С. 167-168.

щедрою винагородою й обіцянками, склав присягу царю та залишився під регіментом лівобережного гетьмана.

Попри те, що волохи, молдавани та серби склали найбільшу групу іноземних найманців у Гетьманщині періоду Руїни, але навряд чи були тим людським ресурсом, на який гетьмани могли б робити головну ставку. Серед важливих причин цього слід вважати статус і модель стосунків їхніх очільників із гетьманами. Сербські та волоські капітани були типовими військовими антрепренерами 17 ст., які пропонували свої послуги суверенним чи напівсуверенним державам, а часом навіть політичним авантюристам<sup>62</sup>. Військове антрепренерство, що сильно розвинулося у період Тридцятирічної війни, і надалі залишалося цілком повноцінною альтернативою державному військовому будівництву, котре завжди відчувало дефіцит фінансових і військових ресурсів і до кінця 18 ст. так і не змогло монополізувати ці функції<sup>63</sup>. Отже антрепренер, як власник більшої чи меншої військової компанії, за таких умов був не лише бажаною, але й необхідною персоною-посередником. Тим більше затребуваною була його фігура у реаліях громадянської війни, яка охопила козацьку Україну, чії володарі не мали ані стабільних адміністративних інститутів, ані достатніх фінансових ресурсів. Ця констеляція передбачала, що наймач і найманець перебували у приблизно паритетних ролях.

Звісно, стиль поведінки лідерів найманців був дуже відмінним від їх західноєвропейських колег штибу Валленштайна або Мансфельда, ґрунтовно проаналізованих британським істориком Д.Перротом<sup>64</sup>. Балканські та придунайські кондотьєри не витворили настільки софістикованої системи воєнних послуг, алгоритмів набору солдатів, інструкторів і військових техніків, залучення грошових кредитів, що могли б надати їм абсолютної самодостатності у стосунках із наймачами. Ці мандрівні жовніри продавали лише свою військову практику, тому служба для більшості з них залишалася єдиним джерелом існування на чужині. Це було зручною передумовою для козацьких володарів, аби пошвидше приручити найманську вольницю. Оскільки наймані полки належали винятково до гетьманської юрисдикції та фінансувалися з їхньої скарбниці, гетьмани номінували на уряди найманих полковників і старшин на власний розсуд, видаючи ліцензії на вербунок, сплачуючи жалування та винагороди. Таким чином, характер цієї служби неминуче передбачав якнайтісніший зв'язок найманих вояків із володарем країни та його двором, що були гарантами їх привілейованого становища і більш-менш благополучного існування.

Першим кроком у встановленні пильного контролю над найманцями був відхід від утримання на службі великих контингентів, які дрібнили на окремі підрозділи, змішуючи з козаками та віддаючи під оруду призначених гетьманом старшин. Ця практика, наскільки можна судити з наявних джерел, була широко застосована Петром Дорошенком, а згодом і лівобережними регіментарями. Волохи та мультяни, які 1674 р. входили до складу залоги його столиці – Чигирини, та

---

<sup>62</sup> Портрет одного з таких найманців див.: *Papakosta C.E. From armatolos to cavaliere di San Marco: Aggelis Sumillas (seventeenth to eighteenth centuries) // Social and Political Elites in Eastern and Central Europe (XVth – XVIIIth centuries). University College London, 2015. P. 213-221.*

<sup>63</sup> *Parrot D. The Business of War. Military Enterprise and Military Revolution in Early Modern Europe. Cambridge University Press, 2012. P. 260-306.*

<sup>64</sup> *Ibid. P. 101-136.*



служили в армії, очевидно належали саме до такого типу організації і підпорядкування<sup>65</sup>. Високий рівень боєздатності та незмінна вірність цих найманців навіть дозволяли використовувати їх в якості резерву всієї гетьманської армії. Так, у вересні 1668 р. Дорошенко відправив на допомогу своїм прихильникам в Лівобережній Україні кінний найманий відділ, окрім якого, «були надіслані... в полк хоругва волоска, та інша його Дорошенкова надвірна, і багато козаків з того боку Дніпра»<sup>66</sup>. Волоський корпус полковника Костянтина Мигалевського на службі у Брюховецького, вже під час його перебування на Лівобережжі, був доповнений козаками-охотниками, а гетьман призначив до нього полковим осавулом свою людину, колишнього запорожця Остапа Лабенка<sup>67</sup>.

Служба балканських і придунайських найманців створювала для влади й інші труднощі, яким слід було давати раду: рядові козаки та селяни, котрі мусили сплачувати чималі побори на утримання найманих відділів, страждали від грабунків і насильств під час постоїв<sup>68</sup>. На козацьких радах і в посланнях до московських монархів козацькі старшини часто скаржилися на засилля чужинців, котрі не знають козацьких звичаїв і прагнуть лише збагачення. Окрім «ляхів» (поляків і литвинів) ці звинувачення також лунали на адресу «мунтян» і «волохів».

Розкол Війська Запорозького на два гетьманати, що стався у 1663 р., додаткового ускладнив вербунок іноземних жовнірів для право- та лівобережних гетьманів, котрі відтепер у цій справі почали конкурувати між собою. Перші наслідки зміни геополітичної ситуації відчув Іван Брюховецький, якого його правобережні конкуренти, Павло Тетеря та Петро Дорошенко, фактично відрізали від Поділля та Полісся через які йшов великий потік військових заробітчанин. Це змусило його звернутися до вербування на службу запорожців, що однак не вирішувало проблеми нестачі боєздатної кінноти. Оскільки ногайці та кримські татари в цей час мали ворожі відносини з Лівобережною Гетьманщиною, вибір Брюховецького пав на калмицьку орду, котра перебувала у васальній залежності від Москви і з якою гетьман налагодив приятні взаємини. Калмики, що вперше з'явилися в Україні у 1663 р., справили абсолютно апокаліптичне враження на місцеве населення, настрашивши не тільки противників Брюховецького, але й прихильників<sup>69</sup>.

Калмицька кіннота була ефективною ударною силою для стрімких степових рейдів, розвідки та раптових контратак, а за потреби могла завдавати таранного удару списами в щільно зімкнених лавах – тих якостей, котрих бракувало козацькій кінноті<sup>70</sup>. Однак, дуже швидко стало очевидним, що для калмицьких

<sup>65</sup> Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Odz. Rękopisów. Rkps. 2112. K. 741.

<sup>66</sup> Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 7. Санкт-Петербург, 1872. С. 88; Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским. Ч. I. Москва, 1858. С. 207; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985. С. 212.

<sup>67</sup> Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 6. Санкт-Петербург, 1869. С. 170.

<sup>68</sup> Див., наприклад, свідчення про грабунки й здириства волоського полку Мигалевського 1666 р.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 6. Санкт-Петербург, 1869. С. 165-168.

<sup>69</sup> Ці враження яскраво передає Самовидець: Літопис Самовидця / Підг. Я. Дзира. Київ: Наукова думка, 1971. С. 97-98.

<sup>70</sup> *Бобров Л.* Калмыцкая конница в русско-польской войне 1654-1667 гг.: вооружение, тактика, военная стратегия // *Історія давньої зброї. Дослідження 2014: Збірник наукових праць.* Київ, 2014. С. 47-63.

відділів, котрі приходили на гетьманську службу, був потрібний повсякчасний рух і бойові зіткнення, котрі б живили їх здобиччю. Натомість, їх практично було неможливо втримати на сталих місцях в очікуванні походу, а відсутність трофеїв відохочувала їх від продовження служби. В кампанії 1666 р., яка йшла з перемінним успіхом, Брюховецькому вдалося завербувати декілька калмицьких відділів, «котрих вийшло щось немого, и не давши нікому битви, розсердившия, от Гадячого знову повернули до свого войска. А то задля того гнів узяли, же гетман Брюховецькій сам с ними не пойшов на войну, и повернули на Запорожже, бо там Сірко с козаками з ними на татар ходил»<sup>71</sup>.

## Висновки

Всі проаналізовані вище тенденції свідчать, що іноземні найманці часів Хмельниччини та Руїни відіграли дуже важливу роль у становленні постійної армії Гетьманщини. Татарська, калмицька, волоська та сербська кіннота стала ефективною ударною силою, без якої гетьманська армія фактично до кінця 17 ст. була б позбавлена можливості вести активні наступальні кампанії. Не менш важливим був пошук оптимальної моделі для організації піхоти й артилерії, але вже в 50 – на початку 60-х рр. 17 ст. стало очевидно, що «німецька» модель виявилася занадто дорогою та малоефективною. Методи та форми вербунку іноземців визначалися організаційними й фінансовими можливостями гетьманів і здебільшого зводилися до переманювання військових відділів з ворожих армій («німців» коронного та литовського війська), або ж залучення на найману службу військових контингентів союзників чи нейтральних держав (кримських татар, калмиків, сербів і волохів). За цих умов переважав груповий найм, котрий, вочевидь, базувався на усних домовленостях між наймачем і жовнірами. Гетьманування Петра Дорошенка кардинально змінило модель найманого війська, перевівши її у військово-організаційному й тактичному плані із зарубіжних організаційних взірців на питому національну основу. Замість «німецького» мушкетера та драгуна з'явився споряджений на козацький взірець сердюк-мушкетер, котрий служив на постійній основі і за гроші, а не зі станового обов'язку та земельного наділу<sup>72</sup>.

Аналогічно зорганізованою й озброєною згодом стала і наймана компанійська кіннота, подібна до легкої козацької кавалерії. Це не лише здешевило утримання постійної армії, але й у тактичному відношенні зробило її релевантною по відношенню до решти гетьманського війська, основу якого складало козацьке ополчення. Хоча з точки зору озброєння і тактики найманці кінця 17 ст. майже нічим не відрізнялися від решти козацьких полків, але завдяки державному фінансуванню, кращому рівню організації й управління, в плані боєздатності вони стояли значно вище. Створена Петром Дорошенком модель найманого війська була частково запозичена його суперником – лівобережним гетьманом Іваном Самойловичем. У цій ситуації конкурування гетьманів за іноземних найманців поступово втратило свою актуальність і перенеслося вже на сферу контролю за внутрішніми людськими ресурсами, – запорожцями, покозаченими «охотниками»

<sup>71</sup> Літопис Самовидця... С. 100.

<sup>72</sup> Сокирко О. Наймане військо гетьмана Петра Дорошенка // Academia Terra Historiae: Студії на пошану Валерія Смолія. Київ, 2020. Кн. 1. С. 301-319.

й іншими категоріями населення, котрі були потенційними донорами для поповнення найманих військ.

## REFERENCES

- Bantysh-Kamenskii, D. (Comp.)** (1858). *Sources of Malorossiya history*. Vol. 1. Moskva [in Russian].
- Babaraboi, A., etc. (Comp.)** (1965). *Documents on the War for Liberation of the Ukrainian People in 1648-1654*. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
- Baranowski, B.** (1957). *Organizacja wojska polskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku*. Warszawa [in Polish].
- Bobrov, L.** (2014). Kalmyk cavalry in the Russian-Polish war of 1654-1667: weapons, tactics, military strategy. In *Istoriia davnoi zbroi. Doslidzhennia 2014*. Kyiv, 47-63 [in Russian].
- Bracewell, C.W.** (1992). *The Uskoks of Senj: Piracy, Banditry, and Holy War in the Sixteenth-Century Adriatic*. Ithaca-london: Cornell University Press [in English].
- Brekhunenko, V. (Ed.)** (2018). The Crimean Khanate and the appearance and international recognition of the Hetmanshchyna. In **Brekhunenko, V. (Ed.)**. *Between confrontation and interaction: Ukrainian-Crimean and Ukrainian-Nogai relations in the 17<sup>th</sup> and first half of the 20<sup>th</sup> centuries*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhieohrafi ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevskoho, 99-101 [in Ukrainian].
- Butych, I. (Comp.)** (1998). *The Universals of Bohdan Khmelnytskyi. 1648-1657*. Kyiv: Alternatyvy [in Ukrainian].
- Butych, I. (Comp.)** (2004). *Universals of Ukrainian hetmans from Ivan Vyhovskyyi to Ivan Samoilovych (1657-1687)*. Kyiv-Lviv [in Ukrainian].
- Ciesielski, T.** (2007). *Od Batohu do żwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*. Zabrze [in Polish].
- Doroshenko, D.** (1985). *Hetman Petro Doroshenko. An overview of his life and political activities*. Niu-York [in Ukrainian].
- Dzyra, Ya. (Comp.)** (1971). *Samovydet's' Cronicle*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Fedoruk, Ya.** (1993). *Foreign policy activity of Bohdan Khmelnytskyi and formation of his political program (1648-1649)*. Lviv [in Ukrainian].
- Frost, R.** (1994). The Polish-Lithuanian Commonwealth and the 'Military Revolution'. In *Poland and Europe: Historical Dimensions Selected Essays from the Fiftieth Anniversary International Congress of the Polish Institute of Arts and Sciences of America*. Columbia University Press, New York, 19-47 [in English].
- Gudzenko, P.P., etc. (Ed.)**. (1953). *Reunification of Ukraine with Russia: Documents and materials in three volumes*. Moskva: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR [in Russian].
- Horobets, V.** (2001). *The elite of Cossack Ukraine in search of political legitimation: relations with Moscow and Warsaw*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Hrybovskyyi, V.** (2008). Nogai hordes in the political system of the Crimean Khanate. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 8, 139-171 [in Ukrainian].
- Hrushevskyyi, M.** (1995-1997). *History of Ukraine-Rus*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Hrushevskyyi, M. (Ed.)** (1913). *Sources for History of Ukraine-Rus*. Lviv [in Ukrainian].
- Kamiński, A.S.** (1977). The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union. *Harvard Ukrainian Studies*, 1 (2), 178-197 [in English].
- Karpov, H. (Comp.)** (1869-1882). *Acts relating to the history of Southern and Western Russia*. Sankt-Petersburg [in Russian].
- Kroll, P.** (2008). *Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658-1660*. Warszawa [in Polish].
- Kroll, P.** (2008). The Crown Nobility and the Gadiach Union. In *The Gadiach Union of 1658*. Kyiv, p. 148-176 [in Ukrainian].
- Kroll, P.** (2009). Wojsko zaciężne na służbie hetmana Iwana Wyhowskiego. *Studia historyczno-wojskowe*, 3, 113-120 [in Polish].
- Krypiakevych, I. & Butych, I. (Comps.)** (1961). *Documents of Bohdan Khmelnytskyi. 1648-1657*. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR [in Ukrainian].
- Krypiakevych, I.** (2021). *The Ukrainian Cossack State and its creator Bohdan Khmelnytskyi*. Lviv: Apriori [in Ukrainian].
- Mokhov, N.** (1973). Aspects of social psychology of the feudal estates of Moldova. In *Yugo-Vostochnaia Evropa v epokhu feodalizma*. Kishinev: Shtiintsa, 170-179 [in Russian].

- Mykhed (Danevych), O.** (2004). Mercenary Units in the Ivan Vyhovskiy's Army and their participation in the Konotop Battle 1659. *Voenna istoriia*, 1-3, 45-62 [in Ukrainian].
- Mytsyk, Yu.** (1995). War for Liberation through the eyes of captured rebels. *Kyivska starovyna*, 4, 15-35. [in Ukrainian].
- Mytsyk, Yu.** (2009). From the correspondence of Ivan Vyhovskiy. *Ukrainskyi arkhoehrafichnyi shchorichnyk*, 13/14, 511-531 [in Ukrainian].
- Mytsyk, Yu. (Comp.)** (2013-2015). *Sources from the history of the National Liberation War of the Ukrainian people of 1648-1658*. Vol. 1-4. Kyiv [in Ukrainian].
- Mytsyk, Yu., Diatlov, V.** (2002). From foreign sources about the Berestetska campaign of 1651. *Viiskovo-istorychnyi almanakh*, 1, 131-136 [in Ukrainian].
- Neagoe, C.** (2013). Mercenarii cazaci în oastea Țării Românești (secolele XVI-XVIII). In *Miscellanea historica in honorem Professoris Marcel-Dumitru Ciucă septuagenarii*. Brăila and Pitești: Muzeul Brăilei-Editura Istros and Muzeul Județean Argeș-Editura Ordessos, 227-237 [in Romanian].
- Olianchyn, D.** (1927). From materials for Ukrainian-German political relations of the second half of the 17<sup>th</sup> century. *Zapysky Ukrainskoho naukovoho instytutu (Berlin)*, 1, 113-123 [in Ukrainian].
- Olianchyn, D.** (1931). Ukrainian-Brandenburg relations in the 17<sup>th</sup> century. *Zapysky naukovoho tovarystva imeni T. Shevchenka*. Vol. 151. Lviv, 175-177 [in Ukrainian].
- Papakosta, C.** (2015). From armatolos to cavaliere di San Marco: Aggelis Sumillas (seventeenth to eighteenth centuries). *Social and Political Elites in Eastern and Central Europe (XVth – XVIIIth centuries)*. London: University College London, 213-221 [in English].
- Parrot, D.** (2012). *The Business of War. Military Enterprise and Military Revolution in early Modern Europe*. Cambridge University Press [in English].
- Serhiichuk, V.** (1996). *Army of Bohdan Khmelnytskyi*. Kyiv: Ahrarna nauka [in Ukrainian].
- Sikorski, J. (Ed.)** (1965). *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*. Vol. 1. Warszawa [in Polish].
- Sokyrko, O.** (2002). The organization of the mercenary army of the time of Bohdan Khmelnytskyi. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*. Kyiv, 109-126 [in Ukrainian].
- Sokyrko, O.** (2004). German mercenaries in the Hetman's army of the Khmelnytskyi period. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 16, 141-147 [in Ukrainian].
- Sokyrko, O.** (2006). Military organization and military art of the Ukrainian Cossacks. In *Istoriia ukrainskoho kozatstva: Narysy*. Vol. 1. Kyiv: Vydavnychi dim "Kyievo-Mohylianska akademiia", 485-497 [in Ukrainian].
- Sokyrko, O.** (2006). *Knights of the second class. Mercenary army of the Left-Bank Cossack Hetmanate, 1669-1726*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Sokyrko, O.** (2019). "Inter Arma". Military aspects of the Hadiac Union of 1658. *Przegląd Wschodni*, Vol. XV. Zeszyt 1 (57), 179-201 [in Ukrainian].
- Sokyrko, O.** (2020). The mercenary troops of Hetman Petro Doroshenko. *Academia Terra Historiae: Studii na poshanu Valerii Smoliia*. Vol. 1. Kyiv, 301-319 [in Ukrainian].
- Storozhenko, I.** (1996). *Bohdan Khmelnytskyi and military art in the liberation war of the Ukrainian people of the mid-17<sup>th</sup> century*. Book 1. Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu [in Ukrainian].
- Tairova-Yakovleva, T.** (2018). The composition and number of the Ukrainian army in the Russian-Polish war of 1654-1656. According to the documents of the Malorossiyskii Order of the Russian State Archive of Ancient Acts. *Vestnik arkhivista*, 3, 651-662 [in Russian].
- Tazbir, J.** (1984). Polityczne meandry Jerzego Niemiryca. *Przegląd Historyczny*, 75 (1), 23-37 [in Polish].
- Tracy, J.D.** (2016). *Balkan Wars: Habsburg Croatia, Ottoman Bosnia, and Venetian Dalmatia, 1499-1617*. London: Rowman & Littlefield [in English].
- Wimmer, I.** (1968). *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*. Warszawa: WMON [in Polish].
- Wimmer, J.** (1978). *Historia piechoty polskiej do roku 1864*. Warszawa [in Polish].
- Wisner, H.** (1978). Wojsko litewskie pierwszej połowy XVII wieku. *Studia i materiały do historii wojskowości*. T. 21. Warszawa, 45-148 [in Polish].
- Yakovenko, N.** (2002). *Parallel world. Research on the history of perceptions and ideas in Ukraine in the 16<sup>th</sup> and 17<sup>th</sup> centuries*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Zaruba, V.** (1993) Ukrainian Voluntary Troops (Free Lances) to the East of the Dnieper in the Last Quarter of the 17<sup>th</sup> Century. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka*. T. CCXXV. Lviv, 232-257 [in Ukrainian].